

Kutadgu Bilig'deki Dörtlükler Üzerine

Osman Fikri Sertkaya
(İstanbul)

Eski Türk şiiri denilince, Türkiye'de genellikle halkımızın eski Türkçe dediği, Arap harfleri ile yazılmış metinler, mısralar, beyitler, kıt'alar, gazeller, kasîdeler, mesnevîler vs. gibi divan şiiri örnekleri veya koşma, mâni, varsağı, semai, türkü, destan vs. gibi halk şiiri örnekleri akla gelir. Halbuki bilim çevrelerinde eski Türk şiiri tabiri ile, Türklerin en eski manzum parçaları kastedilmektedir. Türklerin en eski manzum parçalarını iki bölümde incelemek gerekiyor.

* * * * *

I. İlk bölüm genellikle Mani ve Budist inancı çerçevesinde, dinî veya din dışı muhitte teşekkül ederek Mani ve Uygur harfleri ile yazılan manzum metinler olup belli başlı şiir özellikleri şunlardır:

1. Metinler genellikle dörtlükler halinde yazılmaktadır. Manzum olarak anlatılan dini hikâyelerde bu kurala tam olarak uyulmaz. Mısra sayısı değişebildiği gibi, dörtlük şeklindeki söyleşiler de görülebilir.

2. Vezin genellikle hece veznidir.

3. Metinlerde *kafiye* satır başındadır. Eğer "baş kafiye" bir ünlü (vokal) olursa, bu ses aynen tekrarlanır. *a / a / a / a, i / i / i / i* gibi. *a ~ e, ı ~ i, o ~ u* ve *ö ~ ü* değişiklikleri mühim değildir. Çünkü "baş kafiye" göz içindir. Baş kafiye bir ünsüz (konsonant) olursa, o zaman ünsüzden sonra gelen ünlü de aynen tekrarlanır. *ba / ba / ba / ba, çe / çe / çe / çe* vs. gibi. Pek az örnekte ünsüzden sonra gelen ünlünün değişik olduğu görülmektedir. Bu değişiklik de kafiye sistemini bozmayan istisnalar olarak kabul edilmelidir. Mısra sonlarında bazan redif kullanılır.

4. Dörtlükler çoğu zaman kendi içlerinde bir bütündür. Fakat birçok örnekte de dörtlüklerin ikinci dörtlükte tamamlandığı görülmektedir. Bu yüz-

den dörtlüklerin kesin olarak, her zaman kendi içlerinde bir bütün oluşturduğu kuralını düzeltmek gerekmektedir.¹

İkinci bölüm islâmî muhitte teşekkül ederek Arap ve Uygur harfleri ile yazılan dinî veya din dışı manzum metinler olup şiir özellikleri şunlardır:

1. Metinler genellikle beyitler halinde yazılmaktadır. Nazım ölçüsü olarak kullanılan beyit islâmî Türk edebiyatına Arap ve Fars şiirinden girmiştir.

2. Vezin genellikle aruz veznidir. Az da olsa hece vezni görülür.

3. Metinlerde *kafiye* satır sonundadır. Ayrıca kafiye “kafiye” göz içindir. Kafiyeden sonra bazan redif kullanılır.

4. Beyit çoğu zaman kendi içinde bir bütündür. Fakat birçok örnekte de beytin ikinci ve daha sonraki beyitte sona erdiği de görülür.

* * * * *

II. İslâmî Türk edebiyatının en eski örneklerinin Kâşgarlı Mahmud tarafından 1070’li yıllarda Orta-Asya’da derlenerek *Divanü Lügati’t-Türk*’te verilen manzum parçalar olduğu görülür.²

Kâşgarlı Mahmud’un *Divanü Lügati’t-Türk*’te örnek olarak verdiği metinlerin bir çoğunun hece vezni yanında aruz vezni ile olması, çeşitli yazarlar tarafından 10. ve 11. yüzyıllarda aruz vezni ile manzum olarak kaleme alınmış olduğunu ve Kâşgarlı Mahmud’un bu eserleri görerek bunlardan örnekler derlediğini bize gösteriyor. *Divanü Lügati’t-Türk*’te örnek olarak verilen beyit ve dörtlüklerin hece vezni yanında aruz ile yazılması, Türklerin islâmlığı kabul ettikten sonra Türk şiirinin islâmî tarzda geliştiğini gösteriyor. Artık ister hece, ister aruz ile yazılsın, manzumelerde kafiye eski Türk şiirinde olduğu gibi başta değil mısra sonunda yer almaktadır.

Ancak bugün için bilinen, islâmî Türk edebiyatının *Divanü Lügati’t-Türk* ile çağdaş ilk örneği Yûsuf Has Hâcib’in 1069 yılında kaleme aldığı *Kutadgu Bilig* adlı 6600 beyti aşkın mesnevîsidir. Reşid Rahmeti Arat *Kutadgu Bilig*’in tenkitli metnini üç nüsha üzerinden hazırladığında toplam beyit sayısını 6647 beyit olarak tespit etmiştir. Ancak Arat bir çok beyti de dip notuna almıştır. Ben *Kutadgu Bilig*’in orijinal metninin beyit sayısının islâmî gelenek ve Kur’an’a saygı icabı 6666 beyit olması gerektiğini düşünüyorum.

Kutadgu Bilig aruz vezninin *şehnâme* vezni denilen *faûlün / faûlün / faûlün / faul* (+ - - / + - - / + - - / + -) kalıbı ile ve beyitlerle yazılmış olmasına

¹ Gerhard Doerfer, “Türkolojide eleştiri sorunları”, *TDAY-Belleten 1980-1981*, Ankara 1983, s. 92. “Oysa ön uyaklı dörtlükler her zaman kendi içlerinde bir bütün oluştururlar.”

² İ. V. Stebleva, *Razvitiye Tyurkskih Poetiçeskih Form v XI Veke*, Moskova, 1971.

rağmen Yûsuf Has Hâcib eserinin çeşitli yerlerinde sözünü eski Türk nazım birimi olan “dörtlükler”le de söylemiştir. Reşid Rahmeti Arat Kutadgu Bilig yayımının inceleme bölümünde nazım türü olarak dörtlüklerden bahsetmez, ancak dip notlarında dörtlüklerin üç nüshadaki durumlarını zikreder. Nihad Sami Banarlı ise *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*'nde “eserin içinde yeri gel-dikçe söylenmiş 173 dörtlük vardır” diyerek 173 rakamını verir.³ Ancak *Kutadgu Bilig*'deki dörtlük sayısı 176'dır. Kayyum Kerimov *Kutadgu Bilig*'deki 176 dörtlüğü yayımlamıştır.⁴

* * * * *

III. Kutadgu Bilig'deki dörtlüklerden önce bu konuyu Edib Ahmed'in eseri *Atabetü'l-hakayık*'ı inceleyerek değerlendirmek gerekiyor. Çünkü *Atabetü'l-hakayık* nazım türü olarak dörtlüklerle fakat aruz vezniyle yazılan islâmi muhitte ait bir edebî metindir. Ancak *Atabetü'l-hakayık*'ın yazıldığı yer ve yıl bilinmemektedir.⁵ Eser *Kutadgu Bilig* gibi aruz vezninin *şehnâme* vezni denilen *faûlün / faûlün / faûlün / faul* (+ - - / + - - / + - - / + -) kalıbı ile ve beyitlerle yazılmıştır. Eserin baş tarafında Tanrı'nın (10 beyit), Peygamber'in (5 beyit), dört sahabenin (5 beyit), Büyük Emir Muhammed Dad İspahsalar beyin (14 beyit) medhi ile kitabın yazılması hakkında (6 beyit) yazılan 40 beyitlik bir giriş bölümü yer almakta, bu giriş bölümünü daha sonra 102 dörtlük takip etmektedir.

Dörtlüklerin konuları şöyledir:

1. Bilginin faydası ve bilgisizliğin zararı hakkında (12 dörtlük)
2. Dilin muhafazası hakkında (12 dörtlük)
3. Dünyanın dönekliği hakkında (12 dörtlük)
4. Cömertliğin medhi ve hasisliğin zemmi hakkında (10 dörtlük)
5. Tevazu ve kibir hakkında (7 dörtlük)
6. Harislik hakkında (6 dörtlük)
7. Kerem, hilm ve diğer iyilikler hakkında (16 dörtlük)

³ Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, Destenlar Devrinden Zamânımıza Kadar*, Fasikül 3, İstanbul 1971, s. 232.

⁴ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Taşkent 1971, 160 s.

⁵ *Atabetü'l-hakayık*'ın ilmi neşri Reşid Rahmeti Arat tarafından yapılmıştır. (Edib Ahmed B. Mahmud Yükneci, *Atabetü'l-hakayık*, TDK yayınları, İstanbul 1951. Eser Özbekistan'da da iki defa yayımlanmıştır. K. Mahmudov, *Ahmad Yügnakiy, Hibatul-hakayik*, Taşkent, 1971, 104 s.; K. Mahmudov, *Ahmed Yuğnakining "Hibatul Hakayik" asari hakida, (Kiriş, fonetika, morfolojiya, tankidiy matn, transkriptsiya, şarh, lugat)*, Taşkent 1972, 300 s.

8. Zamanenin bozukluğu hakkında (21 dörtlük)

9. Kitap sahibinin özrü hakkında (5 dörtlük)

Bu dörtlüklerden sonra meçhul bir müellifin Edib Ahmed hakkındaki bir dörtlüğü ile Emir seyyfeddin'in bir dörtlüğü ve son olarak da Emir Arslan Haca Tarhan'ın 10 beyti gelmektedir.

Edib Ahmet *Atebetü'l hakayık*'ta eski Türk nazım türü olan başkafiyeli dörtlükler de söylemiştir. Örnek olarak "Bilginin faydası ve bilgisizliğin zararı" hakkındaki bölümünden başkafiyeli şu dörtlük örneklerini zikreledim.

bi biligdin urur men sözümke ula **-ula**

bi biligligke ya dost özünü ula **-ula**

bi bilig birle bulnur sa'adet yolu **---**

bi bilig bil sa'adet yolını bula **-ula**

"Bilgiden sözüme temel atarım.

Ey dost, bilgiliye yaklaşımağa çalış.

Sa'adet yolu bilgi ile bulunur.

Bilgi edin ve sa'adet yolunu bul."

bi bilig bildi boldı eren belgülig **-lüg**

bi biligsiz tirigle yitük körgülüg **-lüg**

bi biliglig er öldi atı ölmedi **---**

bi biligsiz tirig erken atı ölüg **-lüg**

İnsan bilgisi ile tanınır.

Bilgisiz, hayatta iken, kaybolmuş sayılır.

Bilgili adam ölür (fakat) adı kalır.

Bilgisiz, sağ iken, adı ölüdür.

bi bilig birle 'alim yokar yokladı **-dı**

bi biligsizlik erni çökerdi kodı **-dı**

bi bilig yind usanma bil ol hak resul **---**

bi bilig çinde erse siz arkanı tidi **-dı**

"Alim bilgi ile yükseldi.

Bilgisizlik insanı aşağı düşürdü.

Bilgiyi ara, usanma, bil ki Hak Resul (Hz Muhammed)

"Bilgiyi, Çinde dahi olsa, arayınız" dedi."

bi	<i>biliglig biligni edergen bolur</i>	-ur
bi	<i>bilig tatgın ay dost biliglig bilür</i>	-ür
bi	<i>bilig bildürür bil bilig kadrini</i>	---
bi	<i>biligni biligsiz otun ne kulur</i>	-ur

“Bilgiyi daima bilgili arar.

Bilginin tadını, ey dost, bilgili bilir.

Bil ki, bilginin kadrini yine bilgi bildirir.

Bilgisiz odun bilgiyi ne yapar.”

* * * * *

IV. Bu örnekleri gördükten sonra *Kutadgu Bilig*'deki başkafiyeli dörtlüklerden örnekler verelim.

o	<i>odugluk bu saklıkni ögdi eren</i>	-en
u	<i>usallık bile öldi er ming tümen</i>	-en
u	<i>usal bolma saklan kamug işte sen</i>	---
u	<i>usayuk ajunnu ikegüde san</i>	(KB, 442- 443) -an

“Uyanıklık ile ihtiyatı bir çok kişi övmüştür.

İhmal yüzünden ise binlerce kişi ölmüştür.

Sen gafil olma, her işte ihtiyatlı ol.

İkisinden gaflet âlemini düşün.”

bi	<i>biligsizke devlet yaraşsa kelip</i>	-ip
bi	<i>biligligke artuk yaraşur bilip</i>	-ip
bi	<i>biligsiz bile tursa devlet kalı</i>	---
bi	<i>biliglig bile turga tüplüg erip</i>	(KB, 1709- 1710) -ip

“Devlet (saadet) bilgisize gelip yaraşsa dahi, değerini bildiği için, bilgiye daha yakışır.

Devlet (saadet) mademki bilgisiz ile dahi olabiliyor,

(O halde) bilgili ile daha köklü bir şekilde bağdaşacaktır.”

ta	<i>tapug ta'atim tip küvenme üküş</i>	-üş
ta	<i>tapug kıl batka tapuglug küsüş</i>	-üş
ta	<i>tapug kıl batka bu ol kullukıng</i>	---
ta	<i>tapındım tiyü sen unutma ukuş</i>	(KB, 3255- 3256) -uş

“İbadetim ve ta'atim çok diye (onlara) güvenme.

İbadet et. Tanrıya ibadet eden kişi makbüldür.

Tanrıya ibadet et. Bu senin kulluğundur.

Fakat ibadet ettim diye de idrakini kaybetme.”

Kutadgu Bilig'deki 176 dörtlükten başkafiye özellikleri tam olan 3 dörtlük bunlardır. Ancak yirmi dörtlük daha kısmen başkafiye özellikler gösterir. Bunlar sırası ile

- a) ilk mısra serbest / 2., 3. ve 4. mısralar başkafiyeli olan 4 örnek
- b) ikinci mısra serbest / 1., 3. ve 4. mısralar başkafiyeli olan 2 örnek
- c) üçüncü mısra serbest / 1., 2. ve 4. mısralar başkafiyeli olan 4 örnek
- ç) dördüncü mısra serbest / 1., 2. ve 3. mısralar başkafiyeli olan 10 örnektir.

Bu yirmi örnekte başkafiye çeşitli yerlerde bozulmuş olmasına rağmen bütün dörtlüklerde 1., 2. ve 4. mısralar aynı üçüncü mısra serbest olmak üzere redif tarzı aynıdır. 176 dörtlükten geriye kalan 153 dörtlükte başkafiye özellikleri görülmez.

Kutadgu Bilig ile *Atebetü'l-hakayık* islâmî muhitte ve islâmî şiir özellikleri ile kaleme alınan edebî metinlerdir. Ancak gerek Yûsuf Has Hâcib, gerekse Edib Ahmet eserlerinde eski Türk şiirine ait olan baş kafiye dörtlük tarzını kullanmaktan çekinmemişler ve böylece eski kültür unsurlarımızın hiç olmazsa bir müddet daha yer almasını sağlayarak devamlılığını vurgulamışlardır.

KUTADGU BİLİG'DEKİ BAŞKAFİYELİ DİĞER DÖRTLÜK ÖRNEKLERİ

a) ilk mısra serbest / 2., 3. ve 4. mısralar başkafiyeli

ki	<i>kişiler ara kör kişi ol bulur</i>	-ur
a	<i>anıñdın kişiler asıglar bulur</i>	-ur
a	<i>asıgsız kişiler kişide turı</i>	---
a	<i>asıglıg kişi asgı ilke tolur</i> KB (167. dörtlük) 5730-5731	-ur
ki	<i>kiçigke ulugluk ulugdın kelir</i>	-ir
u	<i>ulugka tapınsa kiçig kut alır</i>	-ir
u	<i>uluglar sözün tut yumuş kıl yügür</i>	-ur
u	<i>ulug sözi tutsa tilekke tegir</i> KB (107. dörtlük) 4178-4179	-ir
ha	<i>hazine er at boldı begler küçi</i>	-çi
bu	<i>bu iki er bile er alır öz öçi</i>	-çi
bu	<i>bu iki bile beg bedüklük bulur</i>	---
bu	<i>bu iki yumutsa bedür beg tacı</i> KB (149. dörtlük) 5462-5463	-cı

a	<i>aman birdi erke selam kılguçı</i>	-guçı
se	<i>selamet bolundı 'aleyk alguçı</i>	-guçı
se	<i>selam ol selamet kişi şerriñe</i>	---
se	<i>selametlik aldı yanut kılguçı</i>	-guçı

KB (134. dörtlük) 5058-5059

b) ikinci mısra serbest / 1., 3. ve 4. mısralar başkafiyeli

kö	<i>köñül kimni sevse mün erdem bolur</i>	-ur
ka	<i>kamug tetrüsi oñ kokuzu tolur</i>	-ur
kö	<i>köñül kimni sevse kamugı sevüg</i>	---
kö	<i>körür közke ursa körünmez bolur</i>	-ur

KB (4. dörtlük) 536-537

bi	<i>biligsizke yakma özüñni tutun</i>	-utun
ö	<i>özün tutguçı er tirildi kutun</i>	-utun
bi	<i>biligsiz kişidin yarak tur teze</i>	---
bi	<i>biligsiz sözi kılka barça otun</i>	-otun

KB (116. dörtlük) 4452-4453

c) üçüncü mısra serbest / 1., 2. ve 4. mısralar başkafiyeli

ö	<i>ölümüg unıtma güriñ yurtuñ ol</i>	ol
ö	<i>özüñni unıtma savı yurtuñ ol</i>	ol
me	<i>menidin törümüş özüñ men time</i>	---
ö	<i>özüñ men tise ay unu ornuñ ol</i>	ol

KB (148. dörtlük) 5412-5413

u	<i>ulug hurmeti bar ajunda törü</i>	-örü
u	<i>ulug kelse koptıl adakın örü</i>	-örü
ya	<i>yaraşur ulugka kiçig hüremeti</i>	---
u	<i>ulug ma kiçigke kılur ok körü</i>	-örü

KB (106. dörtlük) 4153-4154

sö	<i>sözi çın kerek beg kıyksız köni</i>	-ni
sö	<i>sözinde yanıglı time er anı</i>	-ni
tı	<i>tilin sözlemiş sözde yanmaz eren</i>	---
sö	<i>sözinde yanıglı işler sanı</i>	-ni

KB (135. dörtlük) 5079-5080

ya	<i>yazukka kefarete ig ol kör saña</i>	-nga
ya	<i>yazuksuz kişi kim ayu bir maña</i>	-nga
ki	<i>kişi iglese barça töklür yazuk</i>	---
ya	<i>yazuk tökse kutlur kişi ay toña</i>	-nga

KB (164. dörtlük) 5981-5982

ç) dördüncü mısra serbest / 1., 2. ve 3. mısralar başkafiyeli

ba	<i>bağırsaknı ögdi ukuşlug üküş</i>	-üş
ba	<i>bağırsak kişiler kişike küsüş</i>	-üş
ba	<i>bağırsaknı bulsa bağırka urun</i>	---
ma	<i>maña mundag aydı bilig hem ukuş</i>	-uş

KB (40. dörtlük) 1946-1947

fe	<i>fesad tegre turma yoruma yağuk</i>	-uk
fe	<i>fesad kayda bolsa uçuzluk anuk</i>	-uk
fe	<i>fesad birle devlet turumaz kaçar</i>	---
ka	<i>kalı tursa tang yok tünerçe konuk</i>	-uk

KB (115. dörtlük) 4414-4415

ke	<i>keçürdüñ keçigli bu tünki tünüñ</i>	-üñ
ke	<i>keçer mü siziklig keligli küñüñ</i>	-üñ
ke	<i>keçürmiş keçürgü ara bir tüşün</i>	---
ti	<i>tiriglikke munça bedütme ünüñ</i>	-üñ

KB (93. dörtlük) 3633-3634

bi	<i>bilig birle yazlur kamug ters tügün</i>	-ün
bi	<i>bilig bil ukuş uk tirilgil ögün</i>	-ün
bi	<i>bilig işke tutgul takı til köni</i>	---
ta	<i>takı öğrenü tur usanma bu kün</i>	-ün

KB (79. dörtlük) 3168-3169

ki	<i>kişi edgüsi kim kişiler başı</i>	-şı
ki	<i>kişilik kılıglı kişike tuşu</i>	-şı
ki	<i>kişike yanut kul kişilik teñi</i>	---
ya	<i>yanutlug üçün at urundi kişi</i>	-şi

KB (163. dörtlük) 5892-5893

bo	<i>bodı kışga yunçığ kılınçı buşı</i>	-şı
bu	<i>buşı kayda bolsa tütüşke başı</i>	-şı
bo	<i>bod ortu kerek hem teñiñçe yarag</i>	---
i	<i>işiñ ortu tut ay biliglig kişi</i>	-şi

KB (47. dörtlük) 2089-2090

bo	<i>bor içme zinaka katılma hazer</i>	-er
bu	<i>bu iki çıgaylık tonını keder</i>	-er
bu	<i>bu bordın kopar miñ yazukka yürek</i>	---
zi	<i>zinadın kaçar kut yüzüñke sudar</i>	-ar

KB (26. dörtlük) 1337-1338

kö	<i>köñül kimni sevse körür közde ol</i>	ol
kö	<i>köziñ kança baksa uçar yüzde ol</i>	ol
kö	<i>köñülde negü erse arzu tilek</i>	---
a	<i>agız açsa barça tilin sözde ol</i>	ol

KB (88. dörtlük) 3480-3481

ki	<i>kişi tip yorıglı telim bar sanı</i>	-anı
ki	<i>kişike tusulgu tilese kanı</i>	-anı
kı	<i>kılur bir kişi miñ kişining işin</i>	---
ü	<i>üküş miñ yumutsa kılumaz anı</i>	-anı

KB (136. dörtlük) 5099-5100

ki	<i>kişi aslıña kör kılınçı tanuk</i>	-uk
kı	<i>kılınçı ne erse kör aslı ol ok</i>	-ok
ki	<i>kimiñ aslı edgü kılınçı oñay</i>	---
i	<i>isiz aslıña kendi kılı tanuk</i>	-uk

KB (161. dörtlük) 5810-5811

Kaynaklar

- Arat, Reşid Rahmeti, *Kutadgu Bilig I*, Metin, TDK İstanbul 1947.
(Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, *Atebetü'l-hakayik*, TDK yayınları, İstanbul 1951.
- Doerfer, Gerhard, "Türkolojide eleştiri sorunları", *TDAY-Belleten 1980-1981*, Ankara 1983, s. 87-99.
- Banarlı, Nihad Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, Destenlar Devrinden Zamânımıza Kadar*, Fasikül 3, İstanbul 1971.
- Mahmudov, K., *Ahmad Yügnakiy, Hibatul-hakayik*, Taşkent, 1971.
- , *Ahmed Yugnakining "Hibatul Hakayik" asari hakida*, (*Kiriş, fonetika, morfologiya, tankidiy matn, transkripsiya, şarh, lugat*), Taşkent 1972.
- Stebleva, İ. V., *Razvitiye Tyurkskih Poetiçeskih Form v XI Veke*, Moskova, 1971.
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilik*, Taşkent 1971.